TOLNAI GÁBOR

„ORSZÁGOMLÁS"

(Egy Illyés-töredék margójára)

— *1944. március 19. Vasárnap.* — Iszonyatos nap volt. A felszabadulást megelőző, csaknem kilenchónapos borzalmak kezdete. A németek megszállják Magyarországot. Előző délután szállongtak már hírek Hitler szándékáról. A jól tájékozott Mihályfi Ernőtől hallottuk. Azonban nemcsak mi, a hírhozó is valószínűtlennek tartotta közlése hitelességét.

— A kortárs nehezen igazodik el a jelen eseményeiben. Főként ha azok nem találkoznak a maga törekvéseivel, szándékaival, érzelmeivel. — Mindnyájan jól tudtuk, hogy a 30-as évek közepén kiérő, s fokozatosan erősödő fasizálódásnak a német megszállás lenne a „kiteljesedése". Tudtuk ezt, aggodalommal gondoltunk reá, iszonyodtunk tőle. Ezért nem akartuk elhinni a fenyegető hírt. Pedig a német hadseregnek a moszkvai csatával kezdődő, s azt sorozatosan követő vereségei nyomán törvényszerűen véghezvitt, kétségbeesett és kétségbeejtő lépése volt ez.

A bizonyosság nem soká váratott magára. A tegnap még suttogó jelzést követően, március 19-én valóban elkövetkezett, amitől féltünk. Kora reggel kaptam a hírt, és — nem sok idővel később — már behallatszott a megnémult kis Szász Károly utcába — ahol laktam — a Margit körúton vonuló német tankok lánctalpainak dübörgése, nyikorgása. Nem teszek kísérletet sem arra, hogy érzékeltessem az atmoszférát, ami ezen a reggelen reánk nehezedett. Különben is a vers, amelynek okán az eddigieket is papírra vetettem — éppen azért, mert költő alkotása — az én szavaimnál pontosabb kifejezése az 1944. március 19-i döbbenetnek.

Illyés Gyula *Országomlás* című verséről van szó, ami az *Abbahagyott versek*nek nevezett kötetben olvasható (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1971.). Az *Országomlás* maga is „abbahagyott vers", befejezetlen, mondhatnók úgy is: töredék. Nyolc nyolcsoros befejezett szakaszból áll. A kilencedik szakaszból csupán három sor készült el, s ezzel megszakad a költemény. E három sor így hangzik:

Zörgött a kávéházi ablak
a repülők kemény zajától.
Bejött Seress, Tolnai Gábor —

Az idézet — úgy vélem — indokolja, hogy szóljak Illyés Gyulának erről a költeményéről. Nevemre történő utalása, az olvasóval is sejteti, hogy van mondanivalóm az *Országomlás* fogantatásáról, a költészet és a valóság benne megnyilatkozó ellentmondásairól, végső soron művészeti egységéről, megjelenítő erejéről. És gondolom, vizsgálódásom a költőnek sem lehet ellenére, hiszen éppen ő írja az *Abbahagyott versek* izgalmas bevezetőjében: „Újra és újra alakulnak bölcseleti és irodalmi irányzatok, hogy a szeszpárlás mintájára a versből kipárolják a »tiszta kötészet«-et. Ez badarság, olyanfajta, mintha valaki a »tiszta élet«-et akarná kipárolni egy eleven emberből. De a versek magvának, csontszerkezetének kitapogatása annál tanulságosabb. Ennek érdekében még egy kis próbaoperációtól, a költemények élveboncolásától sem kell riadoznunk. Mint minden téren, a költészetben is végtelenül ártalmas és éppannyira ellen-

szenves az a szakmai gőg (és gyávaság), amely a műhelytitkokat őrzi. Sőt gyártja, a művek fogantatását, keletkezését izgalmas homályba, valósággal papi rejtelembe burkolva. Holott éppen a leleplezés volna izgalmas, mert valóban van ott homály, kibontandó rejtelem."

Írásommal talán sikerül a költő kívánalmainak valamelyest megfelelni?

Közbeszúrás Seress Gézáról

Az *Országomlás* vizsgálata megkívánja — és számomra régen esedékes szép alkalom —, hogy szóljak arról a férfiról, akinek neve ugyancsak ott szerepel a befejezetlen költemény utolsó sorában, Seress Gézáról. A munkásmozgalom kutatóinak feladata lesz megrajzolni alakját, elemezni a mozgalomban betöltött szerepét. Amit most elmondandó vagyok, nem lehet egyéb, mint személyes tisztelgés bátor élete, tiszta embersége előtt. Lefegyverzően szeretetreméltó ember volt. Végtelenül szerény, de világos logikájából biztonság, határozottság áradt. Műveltségét csak nyelvtudása múlta felül. Losoncon született, 1905-ben. Gyerekként tudott szlovákul is. Megtanult csehül és oroszul. Kitűnő volt a németben. Angolul is beszélt, de az angol nyelvet — gyakran hozta szóba — nem szerette. Talán azért nem, mert a francia annyira birtokában volt, hogy minden stiláris árnyalata szinte eggyé vált idegrendszerének reflexeivel. A francia nyelvnek e rendkívüli magas szintű tudása annak is tulajdonítható, hogy — a sok országban megfordult férfi — a legtöbb időt Párizsban töltötte. — Itt ismerkedett meg vele Illyés Gyula is.

Jómagam 1941-ben találkoztam Seress Gézával először. Szovjetunióból származó feleségéhez jártunk ez időben, a Szent István körút közelében volt albérleti szobájukba, orosz nyelvleckére. Rajtam kívül Hont Ferenc, Ortutay Gyula és munkaszolgálatban elpusztult barátunk, Reitzer Béla vett részt a nyelvórákon. — Mikor szakadtak meg a nyelvórák? — Pontosan nem tudnám megmondani. De arra jól emlékszem, hogy 1942-ben egyszerre homályba borult Seressék tartózkodási helye. A Horthy-rendőrség ugyanis felfigyelt kommunista tevékenységére, s a letartóztatás elől illegalitásba kellett menniök; így folytatva a politikai munkát. Kapcsolatunk ezután sem szakadt meg. Éppen az illegalitásba vonulását követő esztendőkből kell megemlékeznem arról, amivel egyrészt Seress Géza emlékének, másrészt — ezzel együtt — a bibliográfia pontosításának is tartozom. 1942-ben készítettem sajtó alá Teleki József XVIII. század közepi nyugat-európai utinaplója franciaországi fejezeteit, francia kiadás céljából. A könyvet *(La cour de Louis XV.* Journal de voyage du comte Joseph Teleki) Seress Géza ültette át franciára. Kell-e mondani, Seress illegális helyzete folytán, neve nem szerepelhetett a munkán, a kiadónak sem volt tudomása a fordító kilétéről. Anyagi szükségből végezte a feladatot. Ugyanakkor rendkívül magas színvonalú munkát nyújtott. A XVIII. századi magyar szöveg fordításakor egykorú francia elemeket vegyített a stílusba, olyan bravúrosan, hogy voltak párizsi olvasók, akik magát Teleki Józsefet Voltaire-től és társaitól tanult, kiváló francia stilisztának gondolták. A Teleki-fordítás befejezése után előbb a Pharos, majd a Bibliotheca könyvkiadóval kötöttem szerződést, ugyancsak Seress Géza számára, egy-egy mű magyarra fordítására. Az első *(H. W. Rüssel, Keresztény humanizmus)* 1944 februárjában meg is jelent, az én nevemmel. A másinak — az ismeretlen német szerzőtől származó *Magyar Szimplicisszimusz*nak — az átültetése is szépen haladt előre, s a kiadó rajtam keresztül rendszeresen kiutalt tiszteletdíj-előlegeket. Azonban 1944. március 19-e után, a XVII. századi, nehéz német szöveget ugyancsak bravúrosan visszaadó fordítás befejezésére már nem kerülhetett sor. A német megszállás folyamán, az elkészült anyag kéziratának is nyoma veszett. A mind nehezebbé váló időben azonban Seress Géza politikai tevékenysége csak fokozódott.

Néhány szót hadd szóljak arról, mi mindent tett 1944-ben. Annál inkább, mivel erre nézve a Párttörténeti Intézetben irattári dokumentumokkal is rendelkezünk. A német megszállás nyarán Seress Géza *Ellenállás* néven csoportot szervezett. A csoport tagjai között volt — mások mellett — Kiss Sári, Palotai Kovács Károly, Bauer Miklós és felesége, Boldizsár Iván, Czimmer

József és Debrőczi Tibor. Az óbudai és a csepeli munkásokat propaganda anyaggal látták el, angyalföldi rejtett raktárukban, fegyvert és robbanóanyagot gyűjtöttek össze, katonai gépkocsikat robbantottak fel, s nyílasokat fegyvereztek le. Tevékenységük még a következőkre terjedt ki: — Üldözöttek, katonaszökevények mentése, bujtatása, iratokkal ellátása. — A Muraközben harcoló jugoszláv *Petőfi partizánbrigád* részére gyógyszer, kötszer, később iratok eljuttatása. A jugoszlávokkal a kapcsolat romantikus regényírói képzeletet felülmúló körülmények között folyt. A csendőrökkel teli Dunántúlon nem mindennapi bátorságot kivánt e feladatok végrehajtása, s talán még fokozottabbat az, amikor sebesült partizánokat szállítottak fel Budapestre, az I. számú belklinikára. — Seress Géza csoportja szerkesztette és állította elő végül az *Ellenállás* című lapot. Az *Ellenállás* 5—600 példányban, hetenként kétszer jelent meg, az utolsó száma 1944. december 24-én, amikor Buda északi részeire már bevonultak a szovjet csapatok.

1944 őszén, még a Szálasi-féle hatalomátvétel előtt, Seresst Jugoszláviába küldte a Párt. A csoport vezetését ekkor Debrőczi Tibor vette át — aki jelenleg a balatonfüredi szívkórház vezetője. — Seress Géza további sorsa? — Közvetlenül a felszabadulás után Pécsett végzett pártmunkát. Azután a Szikra kiadóvállalat vezetője Budapesten. Végül, a Magyar Távirati Iroda moszkvai tudósítója lett. A törvénytelenségek idején hamis váddal börtönbe került. A rehabilitációt mindössze két esztendővel élte túl. 1957. június 13-án feleségével együtt üdülésre Pécs mellé, a Mecsekbe utazott. Sokat szenvedett, megromlott szíve — a kelenföldi pályaudvaron — a vonat egyetlen döccenésére szűnt meg dobogni.

Találkozás a Rózsadomb kávéházban

Seress Gézáról szóló kanyarodó után térjünk vissza 1944. március 19-éhez, illetőleg Illyés Gyula *Országomlás*ának forrásvidékére.

A német megszállás reggelén, a reánk nehezedő nyomasztó gondokon túl, volt egy sajátos külön gondom: — 9 órakor, a Keleti Károly utcai — ma is meglevő — *Rózsadomb kávéház*ban találkám volt Seress Gézával és feleségével. — Feltételezhetően, még nem tudják, mi történt hajnalban az országgal, s mi van a fővárosban?! Miként értesíthetném őket? — Ez foglalkoztatott! — Hiszen a kávéház talán tele van hekusokkal? Igazoltatások is lehetnek odabent! A „német alaposság" bizonnyal kiterjeszti figyelmét a veszély és az önvédelem minden eshetőségére?! — Hiába tépelődtem, Seressék illegális helyzete miatt nem találtam megnyugtató megoldást. Mindössze azt tehettem, hogy korábban átmegyek a Keleti Károly utcába, meglesem jövetelüket — kívül a kávéházon — és majd elkanyarodunk Buda valami távoli szögletébe.

Utcám, a Szász Károly utca néptelen volt. A Margit körúton dübörögtek a tankok. Lézengő emberek bámészan néztek feléjük. Egyesek első pillantásra talán azt sem tudták, mi történt. Ott tájékozódtak másoktól. Lelkesedő, nácikat ünneplő gesztusokra nem emlékszem. — Nyílt állásfoglalás a többségnél mindig bizonyos várakozási idő után szokott bekövetkezni. —Szóljak arról, hogy bekövetkezett? Úgy vélem, felesleges. De ekkor még — és ez volt a jellemző — tájékozódásra képtelen bizonytalanság uralta az utca emberét. — Tankvonulási szünetre vártam, hogy átjuthassak a körút másik oldalára. Közben fel-felpillantottam a szemben levő ablakokra. Láttam leeresztett redőnyöket, másutt, a függöny mögött — úgy tűnt —, félszemmel figyeltek az odalent történtekre, egyesek ki is könyököltek. Az ablakok is elárultak egyet-mást az emberek belső világáról.

3/4 9 előtt jóval ott voltam az annak idején sajátos polgári-nagypolgári városnegyednek, a Rózsadombnak az aljában. A kávéházzal szemközt, egy kapualjban húzódtam meg. Eltelt vagy tíz perc. Seressék nem jönnek. Otthagyom a kapualjat, s benézek a kávéházba. — Hátha korábban érkeztek? — Odabent különös kép tárul elém. A Rózsadomb kávéház minden asz-

talánál ülnek. Ahogy vasárnap délelőtt mindig. — Mintha mi sem történt volna?! — Olvassák a még teljes terjedelemben — jó időre utoljára — megjelent nagyszámú napilapot és képeslapokat. A hajnal óta végtelenül elavult újsághírek mellett, jóízűen fogyasztják a — régen bevezetett jegyrendszer keretei között felszolgált — reggelit. Éppen csak elraktározódik emlékezetemben a furcsa kávéházi kép. Az idegrendszer ezekben a percekben mással van elfoglalva. Asztalról asztalra jár tekintetem. Seressék még nincsenek idebent sem. Egy oszlop mögött viszont felfedezem Illyés Gyulát. A költő előtt készülő versgyűjteményének kefelevonata. Azt korrigálja. Odasietek asztalához.

Üdvözlésemre riadtan tekint fel. Úgy tűnik, mindenestől benne él megjelenés előtt levő kötetének légkörében. Én azonban máris kérdezem, arról ami bekövetkezett. A másodperc tört része alatt kiderül, sejtelme sincs a német bevonulásról. Közlésem hitelességében azonban hasonlóan kételkedik, mint mindnyájan a megbizonyosodás előtt. Szavaim mégis döbbenetet váltanak ki. Ültéből feláll, s az iménti riadtság helyett magatartása indulatra vált.

— Mit beszélsz?! — Csattan fel hangja, szinte robbanásra készen. A kételkedés burkába rejtett keserűség most a hírhozón csattan.

— Ne beszélj badarságokat! — Folytatja ilyenféleképpen. Szavakkal próbálva elhárítani azt, ami már megmásíthatatlanul elkövetkezett. De miért is idézném fel a megidézhetetlen keserűség indulathullámzását? A meddő kételkedés fokozatosan kifárad, s szárnyszegetten már Illyés is csak önmagával viaskodik.

Ismét kimegyek az utcára. iMalatt az egyik bejáraton elhagyom a kávéházat, Seressék azalatt mennek be a másikon. Amikor visszatérek, a költő már velük folytatja a témát. A korábbihoz képest, mintha megváltozott volna a beszélgetés légköre? — Talán hozzájárult ehhez Seress Gézának — minden helyzetben — a teendőkre tekintő nyugalma? — Lehetséges. De Illyés Gyula is, az embernek és a költőnek abba a fajtájába tartozik, akinek átdobogtatja ugyan mozdulatait a személyes indulat, azonban ugyanakkor, érzékszerveivel elszakíthatatlanul a valóságban él. Most is, továbbra is benne lüktet a rázúdult keserűség, s a keserűségből kibomló indulat, azonban már megmásíthatatlanul a realitásban próbál tájékozódni. Mindenre elszántan az eshetőségekről beszél: „... nézzünk farkas-szemet hát, történelem." — Ahogy egy tíz-tizenegy hónappal később keletkezett versében írja. — Megmaradni, menekülni, mindent megtenni, hogy elkerüljük az oktalan halált. Nagyon jól emlékszem, ott az izgatott kávéházi beszélgetés során arra gondolt, hogy Ozorára megy. Képzelete úgy sugalmazta, gyermekkorának színhelye nyújthatja a biztos védelmet. A megszállás idejében írt egyik négysoros versében maga is megfogalmazza majd ezt:

Veszély, veszély. De ma is képtelen
vagyok hinni, baj eshet itt velem,
hol dédapám élt! itt! e megzavart
jött-ment nyáj itt veszti el a magyart?!

Felidézve az 1944. március 19-i találkozást, megkísérlem végiggondolni, mi játszódhatott le a költőben a hír meghallásától — mindössze néhány perc leforgása alatt —, míg eljutott az elszánt eligazodásig a valóságban? — Az idegrendszer önfegyelme ma is lenyűgözően hat. — Ott hevert előtte versgyűjteményének kefelevonata. Nyilván megfordult — hogyne fordult volna meg — Illyésben: — A kötet megjelenésének befellegzett! — Ha jól emlékszem, beszélgetésünk utolsó perceiben sajátos gúnnyal, öniróniával célzott is erre. Személyes ügyei közül mégsem a verskötet megjelenése, illetőleg meg nem jelenése foglalkoztatta igazán. Sokkal inkább az a ténykedése, amit két és fél esztendeje folytatott, a *Magyar Csillag* szerkesztése. Igaz, a költő szerkesztői elképzelései és az 1941 őszétől, a folyóirat megindulásától már régen uralkodó politikai viszonyok szöges ellentétben állottak egymással. Mégis, a *Magyar Csillag*ot szerkesztő Illyés — az ilyen ellentmondásos feladatok megoldására is képes adottságaival — a kor elle-

nére is maradandót alkotott. A két és fél évet élt folyóirat arculatának kialakításánál nyilván közrejátszott a Nyugat liberális tradíciója. Azonban az akkor még a 30-as—40-es éveinek fordulóján járó költő-szerkesztő nagyon is túllépett a polgári-liberális elveken. Olyan sokszínű szerzőgárdát vonultatott fel — a polgári íróktól a népi írók minden árnyalatán át, a kommunistákig —, hogy vonalvezetésében nem lehet fel nem ismerni valami népfrontos törekvést. Újra mondom, a körülmények nem engedték meg a szándék teljes kibontakozását. De a *Magyar Csillag* így is, Illyés Gyula költői és írói műveivel egyenértékű alkotásává vált.

Ki az, aki hitelesen bizonyítani tudná, hogy a közel harminc évvel ezelőtti reggelen, az országra zúduló csapás, s az ezzel összefonódó személyes gondok és veszély átláthatatlan ködében Illyés Gyulát valóban a szép szerkesztői feladat megszakadása foglalkoztatta-é a legfájdalmasabban?! Az irodalomtörténésznek — akarva nem akarva — a kortársi múltban is konstruáló tetszetős *olajnyomata* lenne talán mindez? Jogos a gyanúm, hogy az a férfiú sem tudna ma már pontos választ adni a kérdésre, akiről szavaim szólnak!

Bepillantás a költő műhelyébe

A felszabadulás után nehezen gyógyultak a sebek, melyeket a megelőző időszak, a fasizmus; benne a második világháború és a német megszállás fakasztott. Nehezen gyógyultak, a „mélyéig kitárultak", s maguk is újabb sebeket fakasztottak. Mégis — a körülöttünk és az emberek belső világában támadt romok, nehézségek, gondok ellenére — igazában a jövőre figyeltünk. A jövendőre, amiről úgy vélekedtünk: — Egyedül rajtunk áll, hogy milyenné formálódik. — Az elmúlt tragikus esztendők az emlékezet mélyére süllyedtek — mintegy a szervezet feltételes reflexeként. — A felszabadulást közvetlenül követő évek még nem teremtették meg az emlékidézés korszakát. Bennem is mélyen elmerült az iszonyatos múlt. A német megszállás napján történtek — az elmondottak és mindaz, ami utána következett — csupán akkor emelkedett fel az emlékezet mélyéről, amikor 1949 elején, először olvashattam Illyés Gyula múltat idéző töredékét, az *Országomlást*.*

De túl a költemény múltidézésén, szakaszról-szakaszra esztétikai meglepetések értek. Betekinthettem a költő műhelyébe, ahogy alkotását olvastam:

Alacsonyan négy repülőgép
szinte a tetőket súrolva
dörögte kora reggel óta
Budapestre vad ébresztőjét.
Az utolsó nap trombitája
az antikrisztus fölfútt száján!
Meghúzódott a gyáva gyáván
s a maga kis csöndjét kívánta.

A Duna fölött, a víz hosszán
járt föl-alá az a négy német
bombázógép, — őrség se lépked
kimértebben kaszárnya-posztján.
Csepeltől Újpestig és vissza
és újra vissza jöttek, mentek,
nyomták le, föld alá a lelket
bőgve, szirénákkal-visítva!

De épp ezáltal — mit se tudva —
Ítélet kürtjei is voltak
és mi, százéves tetszhalottak,
kezdtünk is eszmélni magunkra.
Eszmélt és szedte tagjait már,
aszott csontvázát Magyarország.
De erejét már elorozták,
de nem volt övé sorsa immár.

Jöttek a gépek, távolodtak.
Én Budán éltem. Füst-hináros
nagy tó volt a hegyről a város.
Szédültem partjain e tónak.
Szörnyei egy új vízözönnek,
cápák, cetek voltak e gépek,
ahogy a dermedt messzeséget
beúszták s újra visszajöttek.

* Az *Abbahagyott versek* című kötetben összegyűjtött töredékeket — köztük az *Országomlást* — a bevezető tanulmánnyal együtt, Illyés folyóiratban már 1949-ben kiadta — ugyancsak *Abbahagyott versek* címen. (Válasz, 1949. 216—242.) — A töredékek kiadására úgy tudom, Sárközi Márta bíztatta a költőt.

A rém-mese a képtelenség
tengermélyéből merültek föl.
Meredt a szem a rémülettől,
megértve, mi is az a négy gép.
Muhit és Mohácsot idéztek,
oly romlást, milyen sose volt tán,
ahogy szálldostak a menny boltján
ezek a modern csillagképek.

Vártuk, mi örök csodavárók,
mikor dörrentik végre rájuk
életünk jeleit az ágyúk,
haragunkat, a valóságot!
A rémálmot mikor szakítja
ketté már tettekre-kelésünk?
Dörgött a két gép fönt, odébb tűnt
s kanyarodott üvöltve vissza.

Elbúcsúzkodtam; zsebre dugtam,
nem pisztolyom (addig se lett meg)
„keféit" egy új verskötetnek
(úgy mondom, mint volt) s elindultam.
Tudtam, hogy valamit örökre
elhagyok, otthagyok szobámban.
A kapun kívül még megálltam.
Épp fölöttem szálltak dörögve.

Lementem, — most jön csak az álom —
a legközelibb kávéházba.
Most is ott ült S. társasága.
„Bejöttek!" mondta B. barátom.
„és most mi lesz?" „A halál" mondta,
kivéve egy papírba-burkolt
dobozból egy kanálka cukrot
s a cukrot teájába szórva —

Zörgött a kávéházi ablak
a repülők kemény zajától.
Bejött Seress, Tolnai Gábor —

Első olvasáskor — miért ne vallanám meg? — az a jóleső érzés járt át csupán, hogy nevem benne szerepel a versben. Újraolvasások nyomán tűntek csak fel alkotói sajátosságok, műhelytitkok, s figyeltem fel Illyés konstrukciós vonásaira; legalábbis ennek a költeménynek megformálásakor érvényesült vonásokra.

Újraolvasások nyomán — mivel sem a *Válasz*ban, sem a gyűjteményes kötetben keletkezési dátum nincs — az első kérdésem ez: — Mikor íródhatott a költemény? — A kérdésfeltevés nem valami filológiai akribiából származik. Megválaszolása rávilágíthat lényeges történeti és esztétikai összefüggésekre. Az időpont valószínűsítése különben sem képzelhető el másként, mint történeti és esztétikai megközelítéssel. A válaszadáshoz a kizárásos módszer lehet az első lépés: — Melyik az, illetőleg melyek azok az időszakok, amikor semmiképpen nem keletkezhetett a költemény? — Ezt követően nyomon kísérjük majd: — Melyek azok a periódusok, amelyekben valószínűsíthető a megírási dátum? — Tekintsük át tehát Illyés Gyula költői útját az *Országomlás* élményének idejétől a vers megjelenésének esztendejéig. E pontosan fél évtized egyes szakaszaival hosszasabban, másokkal rövidebben, esetleg csupán egy utalás erejéig szükséges foglalkoznunk.

A német megszállásnak — Illyés lakóhelye szerint — nem egészen tízhónapos időszakában — bocsássuk máris előre — aligha keletkezhetett az *Országomlás*.* Ez időbeli keletkezésének ellentmondanak a német megszállás alatt írott Illyés-versek; azoknak az *Országomlás*étól eltérő — de egymással összhangban levő — jellege, természete, megoldásaik sajátosságai. Epigrammatikusan rövid versek ezek, többnyire négysorosak; egy sincs közöttük, ami hosszabb lenne nyolc-tíz sornál. Összefoglaló címük: *Rangrejtve, 1944.* — Nagyobb terjedelmű alkotásra nem volt ez időben sem ideg, sem erő. „Ez a szorongás, ez a baljós / szünetlen rettenet!" — Ekként kezdődik közülük az egyik négysoros, s ez a verskezdő két sor többnyire jellemzi mindeniknek a légkörét. A szorongás, a rettenet, a keserűség nemegyszer iróniába lép át;

* A költő — Pest környékén, majd szülőföldjén való — bujdosása után, hegyi lakásában, Budán szabadult fel. Itt kereste meg röviddel a környék felszabadulását követően — tíz évvel Moszkvában történt megismerkedésük után — Illés Béla mint a szovjet hadsereg őrnagya.

miként már korábban, a háború folyamán kelekezett alkotásainak egy részében. Ahogy a két világháború közti időszak második felében, a fenekestől felfordult világban nem egy külföldi író keserűsége is az iróniára vált. Csak Thomas Mannt említve, akinek *Lottéjába* — de a bibliai tetralógiába ugyancsak — „belefonódik — Halász Gábor pontos szavaival — az ironikus-fölényesen feltámasztott múlt mellett, a tépelődőn, gondokban megélt jelen . . ." A mi tájainkról pedig utaljunk Babits Mihályra. Tudtommal senki sem szólt még arról, hogy halhatatlan késői versalkotásának, a *Jónás könyvének* témájához az a váratlan felismerés vezette, hogy a Bibliának van egy fejezete, *Jónás próféta* könyve, amelyet átsző az irónia. Nem sorolom a példákat tovább. Bár további példák és a művek elemzése bizonyos törvényszerűségek levonására is nyújtana lehetőséget.

Illyés harminckilenc versből álló ciklusának persze egyéb sajátosságai is vannak, mint amikről szóltunk. Akár külön tanulmányt is igényelhetne a *Rangrejtve, 1944.* Most csupán néhány kérdésről ejtek szót — főként olyanokat érintve —, amelyek az *Országomlás* keletkezési idejének megközelítése céljából is számbaveendők.

A keserűség, ami már a 30-as évek végétől áthatja líráját és prózáját, most más jelleget öltött. Míg korábban, kiuttalanságba torkolt gyakorta a keserűség, ekkor — sajátos módon, éppen a rettenet hónapjaiban — mintha valami feloldódás is jelentkeznék hangsúlyaiban. Különösképpen, amikor a szülőföldön fogamzott versekben megjelenik az emlékezés. Az egyik négysoros maga is beszél erről:

Emlékezet,
egyetlen édenkertem,
honnan sosem lehet
kiűzni engem.

De nemcsak az emlékezés gondolkozást és verset formáló jelenléte érdemli meg a figyelmet. Ezekben a versekben, az 1944-es esztendő nyomása alatt, a megmaradás, az élniakarás szemhatárán feltűnik a kiút reménye is. Ilyen és ehhez hasonló verssorokban: „Hozd, szabadság, napfény-törölköződ!" A német megszállás sújtotta országban, a fasizmus tombolása közepette felcsillanó fények — ki az, aki ne érezné — Illyés Gyula felszabadulás utáni, bizakodó, a szabad földet, s az építést dícsérő lírájának irányába mutatnak előre.

Ha a *Rangrejtve, 1944*-ről írnék tanulmányt — egyebek mellett —, elemző módon szólnék a harminckilenc vers formai bravúrjairól. Szólnék arról, hogy a ritmikai sajátosságok, a formai megoldásuk maguk is kifejezői az emberi keserűségnek; hogy az iróniának szinte külön zenéje van, s a feloldódásnak, a reménynek a mondanivalójával ugyancsak egységbe olvadó muzsikájával találkozunk. Mindezektől elválaszthatatlanok azok a művészi vonások, amelyek bármenynyire sokfelé mutatnak, voltaképpen — és éppen ezáltal válnak e versek remeklésekké — a dísztelenségnek, a kevésszavúságnak, az egyszerűségnek — kedvem volna így fogalmazni —, a művészi magaslatra emelt, lajstromozó közlésnek a bravurjai. A harminckilenc kis vers mind megannyi epigrammatikusan tömör kifejezése a költő 1944-es életútjának. Mozaikszerű megfigyeléseket, pillanatnyi mozzanatokat, impressziókat, gondolatokat fogalmaznak meg; — nagyobb terjedelmű alkotásra nem volt ez időben sem ideg, sem erő — mondottuk korábban. De éppen azáltal, mivel pillanatnyi mozzanatokat fejeznek ki; általuk — kiegészítve néhány, e ciklusba nem tartozó, de ugyancsak ez évben keletkezett verssel — megrajzolható Illyés Gyula német megszállás alatti belső életrajza. — Ahogy Babits Mihály rajzolhatta meg az *öreg Arany* pszichológiai életrajzát — elveszett egyetemi szakvizsgai dolgozatában — az *Őszikék* elemzése nyomán. — Utolsó mondataim megfogalmazása közben figyelek fel arra, hogy az alkotás genezise és a mű létrejöttének természete tekintetében valami belső rokonság lehet az *Őszikék* halkszavú, de annál mélyebbről feltörő rövidke versei és Illyés ciklusának darabjai között. A felismerés kapcsán számos hasonló példa villan fel bennem a modern líra történeté-

ből. Nem egy költő útjának olyan szakaszára emlékezem, amikor a körülmények, a társadalmi és politikai viszonyok jobbára a rövid, csontvázszerű, dísztelenül kevésszavú, epigrammatikus versalkotások létrejöttének nyújtottak többnyire lehetőséget. (Magának Illyésnek van más időben, hasonló periódusa és a periódusnak hasonló jellegű alkotásai.) Ilyen időszakokban nagyobb terjedelmű, szélesebb sodrású művek csak kivételesen születnek. A példák közül egyet idézek, a Radnóti Miklósét. Annál inkább idézem az ő példáját, mivel Radnóti költői útja nagymértékben kivételes út az ideutaló példák sorában. Hiszen a bori Heidenau lágerben, embertelen körülmények között, széles sodrású remekeket ír, s majd legutolsó heteiben, a csaknem sírig tartó menetelés közben, amikor fokról fokra fogytán lesz fizikai ereje is, akkor írja meg a dísztelen „híradás"-nak, a magasrendű „közlés"-nek rövid remekeit, a *Razglednicák*ban.

A mostani gondolatsor kezdetén megfogalmaztam már, hogy az *Országomlás* aligha keletkezhetett a német megszállás idején. Az állítást — gondolom — alátámasztották az eddigi fejtegetések. A nyolc befejezett és egy megkezdett szakaszból álló töredék létrejöttét — ha alapélménye 1944. március 19-e is — más alkotómódszer táplálta, mint az 1944-ből származó Illyés-verseket. Az *Országomlás*nak a költőtől származó műfaji meghatározása maga is támogatja a mondottakat, s egyúttal az időzítés további kereséséhez eligazítást nyújt.

Az *Abbahagyott verseket* Illyés — úgy a *Válasz*beli közreadáskor, mint a kötetben — hét csoportba osztotta. A bevezető tanulmányban így indokol: „A könnyebb tájékozódás végett helyesnek véltem a sűrűben nyíladékokat vágni, a verseket nem az elkészült sorok, hanem az elképzelt egész vers műfaja szerint csoportosítani . . ." Az *Országomlás* a hatodik csoportban olvasható, ilyen cím nyomán: „elbeszélő költemények és hősköltemények." A csoporton belül — mások mellett —, ezeknek a verseknek a környezetében tűnik fel: *Dózsa, Előhang egy hősköltményhez — Kolerások; 1931 — Földosztás* stb., stb. — Az *Országomlás*t olvasva — a költő eligazítása nélkül is — érzékelhető, hogy ez a mű nem tartozik az eseményekre történt közvetlen reagálás műfajába, hanem az átélt dolgokat távlatból rekonstruáló, azokat újrateremtő elbeszélő költemények vonásai jellemzik. Ha ez így van, mikor kerülhetett sor Illyés Gyula német megszállást követő pályáján olyan alkotói helyzetre, hogy 1944. március 19-ét — és nyilván a következő hónapokat — elbeszélő költemény koncepciójú alkotásban felidézhesse?

1945-től kezdődően — írtak már erről nem egyszer, mi is utaltunk reá a korábbi lapokon —, Illyés műveit, ifjúsága óta sosem látott optimizmus járja át. Az ő versszavaival élve: „. . . megölte s újraszülte a szenvedés!" Az sem új megfigyelés, hogy 1945 után, a bizalommal teli szemlélettel párhuzamosan, az eseményeket érzékenyen követő költő néhány versében indulattal szól egy-egy negatív jelenségről. Azonban az előttünk álló út egészét tekintve, kételkedésnek, kétségnek nyoma sincs lírájában. A mi mostani szempontunkból pedig az a leglényegesebb, hogy ez időszakban a legjobb értelemben vett „aktuális költészetet" műveli; lírai módon visszhangzik az eleven élet, a fejlődés jelenségeire; a mára és a holnapra tekint, egyetlen sorával sem hátrafelé. Ez az emberi és költői magatartás átnyúlik az 1947-es esztendőre is. Az 1947-es év lesz egyébként a felszabadulást követően addigi leggazdagabb esztendeje Illyésnek. 1947-ben kiadja újabb verseit *(Szembenézve)*, két útinaplót ad közre; az egyiket franciaországi útjáról *(Franciaországi változatok)*, a másikat Bulgáriáról *(Tizenkét nap Bulgáriában)*. Ugyanez évben rendezi sajtó alá élete verstermését, három kötetben, Illyés Gyula *Összes verse* címen.

Két évtized verstermésének sajtó alá rendezése önmagában alkalom a visszatekintésre. A lírikusi pályát a sajtó alá rendezéssel áttekintő, a múltat akarva-nem akarva felidéző ténykedés egybeesik Illyés költői pályája felszabadulás utáni első szakaszának lezárulásával, illetőleg az átmenettel egy új szakasz kialakulása felé. Azt mondottuk, hogy a felszabadulást követő időszak „aktuális költészetet" művelő lírája átnyúlik az 1947-es esztendőre. Átnyúlik, de egészítsük ki ezt azzal, hogy ugyanez időben fokról fokra el is apadnak az ilyen jellegű alkotások, s nem kis idő múltával egy elvontabb természetű lírában találja meg a költő önmagát. A régi elapadása és az új stílus létrejötte persze nem választható el a művészi érzékenységgel átélt körülményektől. A *fordulat évét* megelőző esztendő politikai harcai a biztonságérzést, a bizalmat meg-

ingatták benne. Az embert vívódással töltik el, sőt már-már megjelenik gondolatvilágában a kételkedés, amit az — 1948-ban kiadott, de már 1947-ben készülő, alakuló — szatirikus színműve, *A lélekbúvár* is kifejezésre juttat. A válság nyomán, Illyés művészetében az új szakasz nem következik be egyik napról a másikra. Az új, az elvontabb költészetnek első remeke az 1950 elején megjelent *Két kéz* című alkotása lesz. Ugyanez időben veszi kezdetét — újra csak nem véletlenül — drámairói korszaka; áttételesen, színpadi művekben fejezi ki személyes konfliktusait.

Illyés Gyula költői, írói pályájának felszabadulás utáni, vázlatosan jellemzett útja lehetőséget ad az *Országomlás* keletkezési idejét illetően, az eligazodásra. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az elbeszélő költemény indítású töredék — nemcsak 1944-ben, hanem — azokban az esztendőkben sem születhetett, amikor Illyés parasztpárti politikusként — országgyűlési képviselő is ekkor —, „aktuális költészetet" művel, a felszabadulást követő két és fél esztendőben. Ez az az időszak, amelynek alkotásairól azt írtuk, hogy — lírai módon visszhangzik az eleven élet, a fejlődés jelenségeire; a mára és a holnapra tekint, egyetlen sorral sem hátrafelé. — Legkorábban akkor keletkezhetett az *Országomlás*, amikor Illyés pályájának e szakasza lezárul, amikor az aktuális mondanivalók kezdenek elapadni, amikor a cselekvés két és fél esztendeje nyomán feltör a tépelődés, tehát 1947 második felében, vagy az ezt követő esztendőben. Később már semmiképpen, hiszen az *Abbahagyott versek* első közlésekor, 1949 elején a vers nyilvánosságot lát a *Válasz*ban, s ez időben már alakul is Illyés műhelyében az az elvontabb jellegű líra, amelynek első remeke — utaltunk reá — a *Két kéz* című alkotásban valósul meg. Az *Országomlás* pedig Illyés régebbi típusú elbeszélő költeményeinek családjába tartozik.

Költészet és valóság

Amikor a nyolc befejezett nyolcsoros szakaszból és a megkezdett kilencedik versszak három sorából álló befejezetlen költemény megfogalmazásához Illyés Gyula hozzákezdett, már legalább három és fél esztendő telt el 1944. március 19-e óta. Ezalatt a még mindig fojtogató „esemény" a költő emlékezetében formálódott, alakult, művészi konstrukciót öltött, s ezáltal a műből kibontakozó kép nem mindenestől hordoz azonos vonásokat az egykori valósággal. — A két kép nem azonos! — Azonban nemleges fogalmazásunk csupán akkor tartható fenn, ha a művészi, a költői valóságot valami hivatali irat akta szerinti valósághűségének szemszögéből néznők. Mert hisz a művészi, a költői, az írói rekonstrukció maga sem egyéb, mint konstrukció. A művészi rekonstrukció, illetőleg konstrukció pedig az alkotás természete szerint újraszerkeszti a megtörtént dolgokat, sűrít vagy szétbont, formál és alakít és — ha úgy hozza magával a megjelenítés igénye — korábbi eseményt utóbb elevenít meg, vagy akár megfordítva. Joga van mindenhez, ami elősegíti a belső és a külső valóságnak a művészetben kibontakozható ábrázolását, megjelenítését.

Mindaz, amikről most szó volt, közhelyei az esztétikának, az irodalom- és a művészetelméletnek. Mégis szóba hoztam, mivel ritkán adódik az irodalomtörténész számára olyan alkalom — mint ez esetben —, amikor lehetőség nyílik a megtörtént dolgonak a művészi megvalósításban részletekig felbontható vizsgálatára; a költészet és a valóság szembesítésére.

Az elmondottak után, hadd kérjem meg az olvasót, pillantson vissza az első lapokra, és a visszapillantás nyomán, az 1944. március 19-ről szóló krónikás leírást, s azon belül a Rózsadomb kávéházbeli találkozásról szóló bekezdéseket vesse össze az *Országomlás* című költeménnyel. Az összevetés eredménye nem lehet más: — A leírásnak a költővel kapcsolatos sorai lényegesen eltérnek a töredékben maradt költemény koncepciójától. — Hiszen — a magam akta szerinti hűségre törekvő feljegyzése szerint — Illyés Gyula számára akkor vette kezdetét a német megszállás kiváltotta döbbenet, amikor a Rózsadomb kávéházban, verskötete kefelevonatának javításában „megzavarva", elmondottam néki a történteket. — És a költemény-

ben? — Erről nincs szó! Illetőleg szó lesz, áttételesen, az *abbahagyott vers* legvégén, de ekkor sem a krónikás valóságnak megfelelően. Az *Országomlás* első hat szakasza pedig — ha tetszik — a tervezett elbeszélő költemény intonálása, olyan érzést kelt a verselemzésre hajlamos olvasóban, mintha Illyés azon a reggelen, már hegyi lakásában — telefonon, vagy másként — értesült a német megszállásról és ekkor, ott fentről, a Duna fölött látott, Csepeltől Újpestig és vissza, szüntelenül kanyargó négy német bombázógépet. Ilyen érzés támadhat, mert a költemény első hat szakaszában a német bombázók megjelenítésével és a megjelenítéshez csatlakozó gyötrő képzetekkel intonálja művét. Elegendő átfutni a hat versszakot, s kitűnik, hogy valóságos élmény húzódik meg az intonáló szakaszok mögött. Csupán arról kell szót ejteni, hogy a bombázógépek „látványa" későbbi keletű; Illyés azután találkozhatott ezzel az élménnyel, miután — Seress Gézától, s tőlem elbúcsúzott, nyilván még más kávéházi ismerősökkel is beszélve — a Rózsadomb kávéházból visszatért lakásába. Az *Országomlás* hátra levő két szakaszában és utolsó három sorában tovább bonyolódik a valóság és a költészet közötti koncepcionális eltérés. Tovább bonyolódik, bár a nyolcadik versszakban a kocepción belül, a magam emlékeivel egybevágó, költői szintre emelt kép bontakozik ki. Ezt megelőzően, a hetedik szakaszban azonban, a bombázógépeket idéző hat versszak után, képzelet teremtette, áthidaló nyolc sor következik. E nyolc sor szerint elbúcsúzik a költő az otthoniaktól, új verskötetének „keféit" zsebre dugja és elindul lefelé a hegyről. És, ami ezután következik — újra mondom — az, ami lényegében megegyezik a magam emlékeivel, feljegyzésemmel. Lemegy „a legközelebbi kávéházba". A kávéházban a költő megjelenítésével ugyanaz a kép bontakozik ki, ami annak idején az én szemeim előtt is kitárult. Leírásom, illetőleg az akta szerinti valóság és a költemény koncepciója közötti fő eltérés — az eddigiek nyomán kiderült — abban foglalható össze, hogy Illyés nem a kávéházi találkozás felidézésével indítja az *Országomlás*t. Nem ezzel, hanem egy nyilván későbbi „látvánnyal", a német bombázógépek fenyegető jelenlétével.

Az elmondottak után, most már a költői, a művészi megjelenítés szemszögéből vizsgálva a kérdést, felvetem: — Vajon lehetett volna-é másként indítani a költeményt? — Másként minden bizonnyal igen. Azonban, hogyha így kérdezünk: — Az elbeszélő költeménynek tervezett művet indíthatta volna-é Illyés — in medias res — a Rózsadomb kávéházi jelenettel? — A válasz egyedül az lehet: — Nem! Semmiképpen nem! — Érvelésem hadd legyen személyes jellegű. Illyés Gyulával, 1944. március 19-ének reggelén történt találkozásomat csupán dokumentatív céllal vetettem papírra. És mégis, a teljesebb érzékeltetés végett — anélkül, hogy a fogalmazás során tudatos lett volna bennem —, a találkozás leírása előtt felidéztem a városnak, az utcának, az utca emberének az atmoszféráját. Ha a dokumentálási célból fogalmazó irodalomtörténésznek így kellett tennie, fokozottabb mértékben előkészítést igényelt a kávéházi jelenet megidézése a költő számára. Az elbeszélő költemény mondanivalóját intonálnia kellett, a kávéházi jelenetet meg kellett előznie a személyiségen átszűrt, látott és átélt — a költői valóság szemszögéből mellékes, hogy utóbb látott — eseménynek, amivel a német megszállás napjának atmoszféráját felidézhette.

De micsoda intonálás az abbahgyott elbeszélő költemény első hat szakasza! Illyés — lírai versben ugyanúgy, mint elbeszélő költeményben — mestere a hangmegütésnek. Az *Országomlás* indítása vetekszik a 30-as években keletkezett elbeszélő költeményeinek, a *Három öreg*nek, az *Ifjúság*nak, és a *Hősökről beszélek*nek intonáló szakaszaival. Évekkel a történtek után, a költemény műfajának objektivizáló természete ellenére átsüti a sorokat az egykori és újra átélt keserűség; a megjelenítő képekben és hasonlatokban, a kétségbeesést sugalló gondolatokban elemezhető a személyiség fájdalma. Alkotásában a kétségbeesés indulattal párosul, s a kétségbeeséssel összefonódó indulat szenvedéllyel teli, de ugyanakkor a józan gondolkozás szülőjévé válik nála. Az *Országomlás* soraiban, szakaszaiban annak a költőnek az eszközeit követhetjük nyomon, aki minden érzékszervével a valóságban él és azzal fejezi ki önmagát.

A hatszakaszos intonáció — mondhatnók modern invokációnak is — már első soraival légkört teremt. Légkört, még pedig akként, hogy a német megszállás napjának valóságából olyan

mozzanatot ragad ki Illyés, amivel minden másnál hitelesebben kifejezheti a városra, az országra nehezedő lélektani nyomást, a nép romlásának aggasztó gondját, a maga egyéni vívódását, tépő gondolatait. A valóságból kiragadott mozzanat nem más, mint a Csepeltől Újpestig, a Duna fölött oda-vissza fenyegetően sivító négy német bombázógép: „Alacsonyan négy repülőgép /szinte a tetőket súrolva/ dörögte kora reggel óta/ Budapestre vad ébresztőjét." Így indít a költemény, s az indítás nyomán a négy bombázógép motívuma szakaszokon át végigkísér. Végigkísér és különböző formákat ölt, eltérő képzetek és gondolatok társulnak a megjelenítéshez, azonban bármilyen jellegűek a kapcsolódó képek és gondolatok, minden verssorban és szakaszban, s együttesen is, a költői valóság teljességével hatnak. Mert nem egy esetben nagyon is különböznek egymástól a felvillanó képek. Mindjárt az idézett kezdősorok után, a „vad ébresztő"-t az „antikrisztus fölfútt száján" felhangzó „utolsó nap trombitájá"-hoz hasonlítja. Ehhez kapcsolódva, valami rapszodikus fordulattal kegyetlen ítéletmondás következik: „Meghúzódott a gyáva gyáván /s a maga kis csöndjét kívánta." És ezután: a szakaszok egymásutánjában, mindig más és más megfogalmazásban újra és újra a bombázógépek nyernek megfogalmazást — állandó visszatértük folytán — már-már jelképpé válva, más és más asszociációkat igényelve. A második szakaszban a Duna fölött „föl-alá" járó gépekhez — az első versszakétól eltérve — olyan realisztikus hasonlítás társul, ami a megszálló német katonák gőgösen félelmetes tartására emlékeztet: „őrség se lépked /kimértebben kaszárnya-posztján." — Ki az, aki ne érezné e másfél sorban a náci katonacsizmák nyomasztó ritmusát?! — És most, a „vissza és újra vissza" szálló gépeknek az emberre nehezedő súlyával zárul szinte törvényszerűen a szakasz: „Nyomták le, föld alá a lelket /bőgve, szirénákkal-visítva!"

A harmadik versszaktól a bombázógépek megállni nem akaró oda-vissza vonulása és a hozzájuk kapcsolódó asszociációk az egyéntől kiterjednek a közösségre, az egész népre, az országra. Itt már nincs is szükség a gépek újra idézésére, az előbbi szakasz zárósoraihoz kapcsolódhatik az országra kiterebélyesedő mondanivaló:

De épp ezáltal — mit se tudva —
Ítélet kürtjei is voltak
és mi, százéves tetszhalottak,
kezdtünk is eszmélni magunkra.
Eszmélt és szedte tagjait már,
aszott csontvázát Magyarország.
De erejét már elorozták,
de nem volt övé sorsa immár.

A negyedik szakasz újra utalással kezdődik a bombázógépekre, hogy a költői képzelet az ismét feltűnő látványra szinte vizionárius képpel visszhangozzék. Az utolsó előtti és az utolsó intonáló versszakban megint az országra villan a tekintet, az irtózatos romlásra és felhangzik végül a megszállókkal való szembefordulásnak oly reménytelennek tűnő vágya:

Jöttek a gépek, távolodtak
Én Budán éltem. Füst-hínáros
nagy tó volt a hegyről a város.
Szédültem partjain e tónak.
Szörnyei egy új vízözönnek,
cápák, cetek voltak e gépek,
ahogy a dermedt messzeséget
beúszták s újra visszajöttek.

A rém-mese a képtelenség
tengermélyéből merültek föl.
Meredt a szem a rémülettől,
megértve, mi is az a négy gép.
Muhit és Mohácsot idéztek,
oly romlást, milyen sose volt tán,
ahogy szálldostak a menny boltján
ezek a modern csillagképek.

Vártuk, mi örök csodavárók,
mikor dörrentik végre rájuk
életünk jeleit az ágyuk,
haragunkat, a valóságot!
A rémálmot mikor szakítja
ketté már tettekre-kelésünk?
Dörgött a két gép fönt, odébb tűnt
s kanyarodott üvöltve vissza.

Nehezen tudom megállni, hogy e hat intonáló szakasz egy-egy hasonlatát, sorainak, fél sorainak fogalmazási módját ne elemezzem tovább: vizsgálva a verselemnek hovatartozását Illyés költészetének összefüggéseiben, s találkozásait az elődök és a költővel kortársak alkotási vonásaival; valamint boncolni ritmikai és egyéb sajátosságokat. Meg kell azonban elégednem néhány különböző természetű, kiragadott példával. A harmadik versszakban, amikor az „Ítélet kürtjei"-hez hasonlítja Illyés a „szirénákkal-visítva" szálló gépeket, odébb következni fog a már idézett két sor: „Eszmélt és szedte tagjait már, /aszott csontvázát Magyarország." Ha nem tévedek, az „és szedte tagjait már, / aszott csontvázát" fogalmazás forrásvidéke Tamási Áron *Rendes feltámadás* című novellájának lapjain fedezhető fel. A hatodik szakasz: „Muhit és Mohácsot idéztek, / oly romlást, milyen sose volt tán," történelmi példázata pedig — Béládi Miklós figyelmeztetett erre — további példával bővülve vissza fog térni az 1952-ben keletkezett *Ozorai példa* című Illyés-drámában:

Muhi, Mohács, Majtény, és mind a szent hely:
hullás, bukás, futás, szégyenletes
árulással, cigánysori viszállyal,
a nemzet megannyi elgáncsolása,
. . . . . .
. . . . . .

És lehetetlen nem idézni a hatodik szakasznak azt a mozzanatát, ami alkotáslélektani jelentést is tartalmaz. Az a versmozzanat ez, amikor bennünk, az „örök csodavárók"-ban felvillan a megszállókkali szembefordulásnak, az ellenállásnak a vágya. A vers szavaival: „mikor dörrentik végre rájuk / életünk jeleit az ágyuk, / haragunkat, a valóságot!" És a versszak zárósoraiban — mintha a légelhárítók tüzelése folytán a vágy beteljesült volna — már nem négy, hanem két gépről szól a költő: „Dörgött a *két gép* (!) fönt, odébb tűnt / s kanyarodott üvöltve vissza." Nem merő sajtóhibáról van itten szó! Illyés kétszer is közreadta a töredékben maradt verset. A kétszeri közreadás során maga, vagy a kiadói lektor nyilván észrevette az „elírást." A költő azonban eredeti fogalmazás szerint jelentette meg, nyilván érezte az „elírás" jelképes értelmét?!

Még néhány szót az intonációt követő két szakasz és három sor sajátos vonásairól. Az intonáció és a kávéházi légkört felidéző, áthidaló nyolc sorról nincs egyéb mondandóm, mint amit korábban írtam. A *Rózsadomb kávéház* atmoszféráját idéző versszakról — a nyolcadikról — már elmondottam, hogy egybevág azzal, amit annak idején magam is tapasztaltam és leírtam dokumentálást célzó soraimban. — Más kérdés, hogy a részelemek éppen a realisztikus sűrítés érdekében módosulnak. — A kávéház — mintha mi sem történt volna — zsúfolt. Illyés ekként érzékeltet: „Most is ott ült S. társasága. / ‚Bejöttek' mondta B. barátom." Majdani filológusok nyilván kutatni-keresni fogják az „S"-nek és „B"-nek a kilétét?! Hadd segítsek nékik kortársi tanúsággal. Az „S" — noha nem emlékszem rá, hogy jelen lett volna — Sós Endre lehetett. Sósék ott laktak a környéken, s a kitünő hírlapíró nap mint nap megfordult újságíró társaságával a Rózsadomb kávéházban. A „B. barátom" jelzés meggyőződésem szerint nem tartalmaz valóságos monogramot. Aligha szolgál más célt, mint művészi megoldást; a maga alliterációjával ellenkező hangsúlyú visszacsengés a megelőző, valószínűsíthetően reális monogramra. De nem az efféle filológiai probléma az igazi érdekessége e szakasznak. Még nem is a két monogramos szó ritmikai parallelizmusa! Idézzük újra csak a vers néhány sorát:

Most is ott ült S. társasága.
„Bejöttek" mondta B. barátom.
„És most mi lesz?" „A halál" mondta,
kivéve egy papírba-burkolt
dobozból egy kanálka cukrot
s a cukrot teájába szórva —

Kommentár helyett, egy több mint negyven évvel ezelőtt keletkezett Illyés-esszéből idézek. Az esszé Babits Mihályról szól. A szavak azonban ugyanolyan mértékben vonatkoztathatók az esszé írójára, a fiatalabb költőtársra: „... alig van költő, aki annyiféle, eleddig költészeten kívüli, úgynevezett prózai dolgot behozott volna ezekbe a szent berkekbe, mint ő. Sőt láthatóan ezek a dolgok izgatják legjobban." Majd odébb: „Az élet legjelentéktelenebb dolgait a legmagasabb szemlélettel nézi, és a legmagasabb szemléletbe is milyen izgatottan dobálja, szinte kísérletül a valóság legegyszerűbb tárgyait." (*Egy előadóesten. — Ingyen lakoma* című kötetben, Budapest 1964. 85. és 86. l.) Igen, az alkotó művész nemegyszer a maga vonásait fedezi fel és hangsúlyozza társa alkotásában. Ez esetben is így volt. Hiszen, amit Illyés az egy nemzedékkel előtte járó Babits Mihály lírájában felfedez, saját *ars poeticá*jának is elemei közé tartozik. — Kell-é más példa? — Csupán az idézett verssoroknál maradva: — Lehet-e jellegzetesebb „költészeten kívüli, úgynevezett prózai dolgot" behozni a költészet berkeibe, mint azt, amit az utolsó három sorban olvasunk: „kivéve egy papírba-burkolt / dobozból egy kanálka cukrot / s a cukrot teájába szórva —"?! — Pedig citálhatnánk az előző szakaszból is. „... 'keféit' egy új verskötetnek" sor első szava vajon Illyés előtt elfogadhatónak tűnt volna költői alkotásban? — A Babits-esszét a fiatal Illyés vetette papírra. Ilyenformán eleve feltételezhető, hogy a prózai dolgok vegyítése a legsűrítettebb műformába, a versbe, már ekkor sajátossága az ő lírájának és elbeszélő költészetének. Míg kezdetben „szinte kísérletül" dobálja alkotásaiba „a valóság legegyszerűbb tárgyait, addig később, a kiérett kísérlet magától értetődő alkotótulajdonságává válik.

Az abbahagyott versnél, az *Országomlás*nál maradva: a kávéházi atmoszférát idéző szakaszban végül, nem lehet figyelmen kívül hagyni — nem tudom másként kifejezni magamat — a legképtelenebbnek tűnő asszociációs lehetőség bravúros felhasználását. Aligha lehetne képtelenebb parallelt teremteni egymást követő sorokban, mint „A halál" szó nyomában a „papírba burkolt" s a teába szórt cukor párhuzamát. A XVII. századi angol költők éltek ilyen kihívóan

az egymástól gyökeresen eltérő képek összekapcsolásával, az úgynevezett „hirtelen ellentéteknek", a hétköznapian reálisnak az irreálissal, a racionálisnak az irracionálissal történő vegyítésével.

Illyés Gyula — az eddigiek során vázolt költői sajátosságokon belül — ilyen művészi bravurral is fokozza 1944. március 19-e apokaliptikus világának felidézését.*

* Tanulmányomhoz már nyomdábaadás után hozzászólt a költő. Elemzésemmel egyetértett. Csupán egy feltételezésem kapcsán tett kiigazítást. A *Költészet és valóság* című fejezetben, annak is a végén, a következők olvashatók: „— A kávéház, — mintha mi sem történt volna — zsúfolt. Illyés ekként érzékelteti: 'Most is ott ült S. társasága. 'Bejöttek' mondta B. barátom'. Majdani filológusok nyilván kutatni-keresni fogják az *S*-nek és a *B*-nek a kilétét?! Hadd segítsek nékik kortársi tanúsággal. Az *S* — noha nem emlékszem rá, hogy jelen lett volna, — Sós Endre lehetett. Sósék ott laktak a környéken, s a kitűnő hírlapíró nap mint nap megfordult újságíró társaságával a Rózsadomb kávéházban. A *B. barátom* jelzés meggyőződésem szerint nem tartalmaz valóságos monogramot. Aligha szolgál más célt, mint művészi megoldást; a maga alliterációjával ellenkező hangsúlyú visszacsengés a megelőző, valószínűsíthető monogramra." Illyés közölte velem, hogy ő Sós Endrét nem ismerte személyesen. Tehát az a mondatom a helytálló: „noha nem emlékszem rá, hogy jelen lett volna . . ." Feltételezésemmel szemben az *S. társasága* — Illyés szerint — nem Sós Endre társasága, hanem — őt viszont én nem ismertem — Salusinszki Imréé. A *B. barátom*, aki feltételezésem alapján nem valóságos monogram, Illyés emlékezete alapján ugyancsak létezett személy, mégpedig Salusinszki társaságának egyik tagja. Azonban arra már ő sem tud visszaemlékezni, hogy név szerint ki volt?